

SZALÁNCZI JÓZSEF KRISZTIÁN: Németország helye a déli-sarkvidéki Nap alatt. Az Antarktisz felosztásának kérdése a 20. század első felében, különös tekintettel az 1938–1939-es német Antarktisz-expedíció előzményeire, valamint nemzetközi, katonai és gazdasági vonatkozásaira*

Disszertációmban azt a célt tűztem ki, hogy az 1938–1939-es német Antarktisz-expedíció – amelyet a vállalkozás végrehajtására kiküldött hajó neve után Schwabenland-expedícióként is emlegetnek – rendkívül szerteágazó összefüggésrendszerét feltárva bemutassam Németország első pillantásra talán marginálisnak tűnő, valójában azonban korántsem elhanyagolható szerepét az Antarktisz politikai felosztásának folyamatában, illetve megvizsgáljam, hogy a tudományos kutatás mellett a vállalkozásnak milyen katonai, gazdasági és politikai összetevői voltak, illetve következményei lettek. A feldolgozott téma újszerűsége abban rejlik, hogy a fenti szempontok szerint Németország déli-sarkvidéki tevékenységét, különösképpen pedig annak hatását más államok – elsősorban Nagy-Britannia, Norvégia, Argentína és Chile – Antarktisszal kapcsolatos politikájára, primer levéltári forrásokra alapozva, részletekbe menően eddig sem magyar, sem nemzetközi szinten nem vizsgálták. Ugyanez igaz a két világháború között kialakított és a második világháború folyamán a gyakorlatban is alkalmazott német haditengerészeti doktrína, az úgynevezett cirkálóháború és a Schwabenland-expedíció közötti összefüggések feltárására is. A témaválasztást különösen indokolta, hogy már a kutatás kezdetén is nagyon erősen feltételezni lehetett, hogy az 1938–1939-es német felfedezőút ezt a két, geopolitikai és katonai nézőpontból egyáltalán nem jelentéktelen kérdéskört – azaz az Antarktisszal összefüggő szuverenitási vitákat és a cirkálóháborús stratégiát – összekapcsolja.

A Déli-sarkvidék látszólag mindentől távol eső, huzamosabb emberi tartózkodásra nagyjából alkalmatlan területei a rendkívül zord éghajlati viszonyok ellenére már a 20. század első felében sem hagyták teljesen hidegen a világ hatalmait.

* Témavezető: Prof. Dr. Fischer Ferenc. *Európa és a magyarság a 18–20. században* doktori program.

A régiót azonban ekkor még nem a napjainkban leginkább emlegetett tényezők – azaz az antarktiszi szárazföld mélyén megbúvó feltáratlan nyersanyagkincsek, a hatalmas mennyiségű édesvízkészlet, a globális felmelegedés következtében leszakadó, olykor szinte országnyi méretű jég tömbök, az ózonernyő helyzete, illetve a környező óceáni vizek kontinentális talapzatában rejtőző olajtartalékok – tették érdekessé. Az Antarktiszt legfontosabb – és a gyakorlatban is kiaknázható – gazdasági potenciálját a 19. század utolsó harmadától a második világháborúig a Déli-óceánon folytatott bálnavadászat jelentette, amely a világgazdaság szempontjából is komoly jelentőséggel bírt, tekintettel a bálnákból kinyert olaj és zsír számos felhasználási módozatára. A 1800-as évek legvégén meginduló nagy déli-sarkvidéki felfedezőhullám esetében is – amelynek keretén belül számos ország indított nemzeti kutatóexpedíciókat déli-sarkvidéki területekre, s amelybe Németország is bekapcsolódott – a bálnavadászati ipar képezte a legnagyobb felhajtóerőt a tudományos kutatások számára, hiszen a rendkívül költséges felfedezőutakat az érintett államok, vagy szervezetek elsősorban a későbbi gazdasági haszon reményében voltak hajlandók patronálni. Különösen igaz ez a megállapítás Nagy-Britanniára, amely az önmagukban véve jelentéktelen, de földrajzi elhelyezkedésük miatt a tárgyalt kérdésben mégis nagy jelentőséggel bíró Falkland-szigetek köré építette fel antarktiszi birodalmát, s 1908-ban (Falkland-szigeteki Függő Területek néven) egy igen nagy kiterjedésű szektor felett jelentette be fennhatóságát a régióban, amelybe a környező vizek és szigetek mellett az Antarktiszi-félsziget nyúlványa is beletartozott. A brit lépés legfontosabb okát a bálnavadászat feletti kontroll megszerzése képezte, ami a későbbiek folyamán is irányadóvá vált az antarktiszi kérdésekben.

A Schwabenland-expedíció azért különösen alkalmas arra, hogy e kevésbé feltárt témakör központi elemeként jelenjen meg, mert Németország az 1919-es versailles-i szerződést követően hosszú időre a déli-sarkvidéki ügyekből is kizárásra került. Így amikor az ország az 1930-as évek második felében, az önálló német bálnavadászat megszervezésével párhuzamosan visszatért a régióba, már „idegen testnek” számított a déli vizeken. Minden, az antarktiszi térségben érdekelt hatalom maximális gyanakvással tekintett a németek, mint új riválisok felbukkanására, amelyet a *Schwabenland* kutatóhajó váratlan útja 1938–1939 fordulóján csak még tovább fokozott, komoly lépéseket és politikai átrendeződést váltva ki a déli-sarkvidéki ügyekben érintett államok – különösen Norvégia és Nagy-Britannia, de más szempontból idesorolhatjuk Argentínát és Chilét is – egymás közötti viszonyában. A sikeresen végrehajtott expedícióval a náci Németország a leghatározottabban jelezte, hogy helyet követel magának a „déli-sarkvidéki Nap” alatt, ráadásul – és ez az összetevő főként Londont foglalkoztatta –, a végrehajtás időpontja az egyre inkább elmérgesedő európai helyzet tükrében arra engedett következtetni, hogy a felderítő útnak akár katonai céljai is lehettek. A brit birodalmi források jól tükrözik, hogy a brit Külügyi Hivatal, illetve az Admiráliság politikai és katonai vonalon egyaránt foglalkozott a

dél-atlanti körzetben, illetve a Déli-óceánon kialakult helyzettel. Előbbi elsősorban az expedíció körülményeit és lehetséges céljait elemezte, utóbbi pedig – már a háború kitörését követően – a német segédcirkálók és a nagy hatótávolsággal rendelkező tengeralattjárók esetleges dél-atlanti vagy antarktiszi felbukkanása ellen fogantatosított intézkedéseket tárgyalta.

A disszertáció az alább felsorolt kérdések megválaszolását tűzte ki maga elé fő feladatául:

1. Az 1938–1939-es Schwabenland-expedíció gyakorolt-e bármilyen tényleges hatást a Déli-sarkvidék politikai felosztásának folyamatára, amely a 20. század első felében gőzerővel zajlott a térségben érdekelt államok között?
2. Létezett-e olyan szándék, miszerint Németország hivatalos területi igényt jelentsen be valamely antarktiszi régióra?
3. Német részről mik voltak az expedíció életre hívásának legfontosabb okai? Tudományos kutatóútról, katonai manőverről, politikai és gazdasági célok elérésének szándékával megszervezett vállalkozásról, vagy esetleg ezek *kombinációjáról* beszélhetünk-e? Amennyiben – amint azt a kutatás kezdetekor rendelkezésre álló néhány forrásból sejteni lehetett – az utóbbiról, melyik tényező milyen súllyal esett a latba a kutatóút megszervezésekor, azaz mik voltak a prioritások?
4. A déli-sarkvidéki térségben érdekelt hatalmak (főként Nagy-Britannia – továbbá a brit birodalom részeként Ausztrália és Új-Zéland –, illetve Norvégia, Argentína és Chile és az Amerikai Egyesült Államok) politikai vonalon miként reagáltak az 1938–1939-es Schwabenland-expedícióra és Németország felbukkanására a régióban?
5. Németország a két világháború közötti időszakban nagy energiákat fektetett olyan polgári fejlesztésekbe – pl. a *Lufthansa* által üzemeltetett, Európát Afrikával és Dél-Amerikával összekötő légiposta-útvonal kiépítésébe –, amelynek tapasztalatait később katonai célokra is fel lehetett használni. Mindemellett pedig számos, formailag polgári, vagy tudományos célú, de katonai összetevőkkel rendelkező manővert is végrehajtott – elsősorban az Atlanti- és a Csendes-óceán térségében –, amelyek a versailles-i szerződés kijátszására, illetve a következő nagy háborúra való felkészülésre szolgáltak. Beleilleszthető-e a Schwabenland-expedíció ezen tevékenységek sorába, vagy ilyen szempontból teljesen különálló esetről beszélhetünk-e?
6. Lehetett-e köze a Schwabenland-expedíciónak a két világháború között kidolgozott német cirkálóháborús doktrínához, amely a második világháború folyamán a gyakorlatban is alkalmazásra került? Amennyiben igen, milyen szempontból?

7. Németország ellenfelei – különösen Nagy-Britannia – tanúsítottak-e érdeklődést az expedíciói esetleges katonai vonatkozásai iránt? Amennyiben igen, tettek-e bármilyen katonai intézkedést a kutatóúttal összefüggésben?
8. A fentiek alapján mik voltak a Schwabenland-expedíció rövid és hosszú távú politikai következményei?

Tartalmi felépítését tekintve a disszertáció három fő egységből tevődik össze. Az első főfejezet a Schwabenland-expedíció történelmi és ideológiai előzményeit mutatja be 1857 és 1939 között, a német Antarktisz-kutatás kezdeteitől Erich von Drygalski és Wilhelm Filchner első világháborút megelőző déli-sarkvidéki vállalkozásain keresztül az 1938–1939-es kutatóút megszervezését közvetlenül megelőző időszakig. Mindemellett egy részfejezet kitér a témakör szempontjából kulcsfontosságú brit Antarktisz-politika részleteire is.

A második főfejezet a Schwabenland-expedíció végrehajtását, körülményeit és eredményeit, illetve a kutatóút és a cirkálóháborús doktrína kapcsolatát mutatja be. A német vezetés 1938 végén a rendelkezésére álló legkiválóbb szakembereket küldte az antarktiszi feladat végrehajtására, amelynek sikeres teljesítéséhez a *Lufthansa* légitársaság birtokában lévő, a Németországot Dél-Amerikával összekötő postaútvonalon már bevált, tapasztalt személyzettel rendelkező, hidroplánok indítására és fogadására alkalmas *Schwabenland* katapulthajót, illetve annak berendezései (pl. ultrahangos vízmélységmérő készülékek) révén az elérhető legmodernebb technikát is biztosította. Az Alfred Ritscher kapitány vezette expedíció tudományos szempontból kiemelkedő eredményeket ért el, más kérdés, hogy az 1945 utáni időszakban a kutatóút politikai okokból kifolyólag a kifejezetten kényes témák közé került, így a következő évtizedekben – legalábbis a szélesebb közvélemény előtt – javarészt a feledés vált osztályrészévé. A meteorológiai, oceanográfiai és egyéb vizsgálatok, illetve a Ritscher számára adott titkos utasítások azonban egyértelműen katonai célokat is szolgáltak, összefüggésben a két világháború között kialakított, *Kreuzerkrieg* (cirkálóháború) néven ismertes német haditengerészeti doktrínával.

A harmadik főfejezet az 1938–1939-es német Antarktisz-expedíció nemzetközi összefüggéseit vizsgálja, különös tekintettel Nagy-Britannia (pontosabban inkább a brit birodalom), Norvégia, Argentína, Chile és az Amerikai Egyesült Államok déli-sarkvidéki politikájára. A korabeli – főként brit és ausztrál – archív dokumentumok tükrében kirajzolódik az említett államok térségbeli tevékenysége és diplomáciai viszonyrendszere a német felfedezőutat megelőző időkben, emellett pedig a *Schwabenland* déli-óceáni ténykedésére adott nemzetközi válaszreakciók, valamint Németország antarktiszi beavatkozásának rövid és hosszabb távú következményei is bemutatásra kerülnek. Az értekezést lezáró kitekintő fejezet összefoglalást ad a Déli-sarkvidékkel kapcsolatos területi vitákat „befagyasztó” 1959-es Antarktisz-szerződésről, illetve vázolja a fehér kontinenssel összefüggő, máig megoldatlan globális problémakör főbb elemeit is.

A disszertáció mindent mérlegre téve a felkutatott primer források alapján főként a német cirkálóháborús doktrína és az 1938–1939-es Schwabenland-expedíció közötti kapcsolatrendszer feltárása, a Németország és Norvégia közötti antarktiszi területi viszály részleteinek elemzése, továbbá a Nagy-Britannia által a dél-atlanti, illetve antarktiszi német (valamint argentin és kisebb részben chilei) fenyegetés ellen hozott (katonai) intézkedések bemutatásával képes tudományos szempontból új eredményeket felmutatni.

A disszertáció az alábbi linken érhető el: <http://pea.lib.pte.hu/handle/pea/17222>